

*Шкітов О. Ф.,
здобувач Харківського національного університету
внутрішніх справ*

ДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ТА НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Анотація. В статті розглядається дія кримінального процесуального закону в умовах воєнного та надзвичайного стану. Автор пропонує доповнити новий КПК України окремим розділом «Особливості кримінального судочинства в умовах воєнного та надзвичайного стану».

Ключові слова: кримінальний процесуальний закон, кримінальне судочинство, воєнний стан, надзвичайний стан.

Постановка проблеми. Вірогідність виникнення надзвичайних ситуацій в державі залежить від рівня її соціально-економічного розвитку та стабільності світового правопорядку. Жодна з демократичних держав не застрахована від агресії інших держав, масових заворушень, терористичних актів, захоплення влади неконституційним шляхом, міжнародних конфліктів, надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру тощо. Чинниками, які можуть викликати такі ситуації, є: світові і національні економічні кризи, збройні конфлікти держав і масові протести за права і свободи, глобальна зміна клімату та недосконала екологічна політика держави (наприклад, масова вирубка дерев).

За таких обставин особливої уваги набуває забезпечення конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Стаття 64 Конституції України передбачає можливість уведення в Україні воєнного або надзвичайного стану, при цьому можуть встановлюватися певні обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку дії цих обмежень.

Розкриття та розслідування кримінальних справ в умовах воєнного та надзвичайного стану потребує особливої регламентації, саме через те, що нормальне функціонування державних інституцій на деякий час стає неможливим. Але в новому КПК 2012 р. ці питання не знайшли вирішення, тобто порядок кримінального судочинства в умовах воєнного та надзвичайного стану відсутній.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Проблема організації роботи органів внутрішніх справ та розслідування кримінальних справ в надзвичайних умовах приділяти увагу у своїх дослідженнях українські та зарубіжні вчені – юристи, зокрема О. М. Бандурка, А. В. Басов, Р. С. Белкін, Ф. Ф. Васильків, Н. В. Грирор'єв,

А. Г. Каткова, С. О. Кузніченко, В. А. Лаптії, Т. В. Омельченко, І. М. Твердохліб та інші.

Але праці вищезазначених авторів були опубліковані до прийняття нового КПК України, тому є потреба розглянути проблемні питання дії кримінального процесуального закону в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до п. 19 ст. 92 Конституції України правовий режим воєнного і надзвичайного стану визначаються виключно законами України [1]. Так, відповідно до преамбули Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [2], надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства. Надзвичайний стан вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами є неможливим.

Безпосередньо підставами введення надзвичайного стану, які будуть відноситися до необхідності розслідування, слід відзначити такі: 1) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєдіяльності; 2) виникнення міжнародних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; 3) виникнення масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи; 4) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства. У разі введення надзвичайного стану із зазначених підстав додатково можуть здійснюватися такі заходи: 1) перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян; 2) особливі правила

користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі.

За умов введення надзвичайного стану не можуть бути припинені чи обмежені повноваження судів, органів прокуратури України, органів дізнання та слідства (ст. 11 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»). Окремою статтею регламентовано порядок здійснення правосуддя, яке на території, де введено надзвичайний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України. Введення будь-яких скорочених або прискорених форм судочинства забороняється (ст. 31 Конституції України).

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [3].

За умов режиму воєнного стану можна запроваджувати та здійснювати такі заходи: 1) перевіряти документи у громадян, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; 2) здійснювати контроль за роботою підприємств зв'язку; 3) у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян радіопередавальне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші технічні засоби зв'язку (ст. 15).

На території, де введено воєнний стан, правосуддя здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається (ст. 26). Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється.

У період воєнного стану не можуть бути припинені повноваження судів, органів прокуратури України, органів дізнання та слідства (ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Слід підкреслити, що положення згаданих законів впливають з міжнародно-правових стандартів в галузі прав людини і громадянина. Так, відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [4] у разі введення надзвичайного чи воєнного стану Україна негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення. Також у повідомленні зазначається термін, на який вводяться відхилення від зобов'язань, що передбачені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

Крім того, ст. 15 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод [5] наголошує: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Щодо заборони у вітчизняному законодавстві введення скорочених або прискорених форм судочинства під час воєнного або надзвичайного стану, то вона також впливає з міжнародних стандартів. А саме, у ст. 6 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод закріплена норма принципово важливого характеру, згідно із якою кожна людина має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону.

Зауважимо, що новий КПК України у ст. 21 гарантує кожному право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Але ст. 32-34 не передбачають особливості визначення підсудності кримінальних проваджень, розслідування яких проводилось на територіях, де був введений особливий правовий режим [6].

Що стосується строків дії особливих правових режимів, то відповідно до ст. 7 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» надзвичайний стан може бути введено Президентом України за затвердженням Верховної Ради України на строк в Україні не більше як 30 діб і не більше як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України за погодженням з Верховною Радою України, але не більше як на 30 діб.

Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях може бути скасований Указом Президента України раніше строку, на який він вводився, в разі усунення обставин, що обумовили необхідність введення надзвичайного стану. Надзвичайний стан на території Автономної Республіки Крим або в окремих її місцевостях може бути скасований за ініціативою Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Про скасування надзвичайного стану оголошується негайно через засоби масової інформації або в інший спосіб після видання відповідного Указу Президента України [2].

Аналізуючи положення нового КПК 2012 р. та положення Законів України «Про правовий режим надзвичайного стану» та «Про правовий режим воєнного стану» можна зробити висновок, що підслідність в умовах воєнного, надзвичайного та мирного часу не відрізняються. Така позиція законодавця є досить спірною.

Як слушно зазначає А. Г. Каткова, специфіка розслідування злочинів в умовах надзвичайного стану обумовлена багатьма причинами: великою кількістю злочинів, в тому числі і тяжких, які, як правило, вчинені групою осіб; знищення майна та великими розмірами заподіяної шкоди; великою кількістю потерпілих та свідків, які вимушені покинути своє постійне місце проживання і тимчасово знаходяться в іншому місці і т. ін. [7, 343].

Розглядаючи особливості розслідування надзвичайних ситуацій, викликаних техногенними катастрофами, В.І. Бояров і П. В. Шалдирван зазначають, що потрібно враховувати ряд специфічних факторів. Зокрема, вже на початку розслідування виникає протиріччя між діями слідчого, з одного боку, та представників влади (місцевої або державної) і керівників галузі, де сталася подія – з іншого. Йдеться про усунення перешкод для нормального функціонування системи: наприклад, поновлення руху транспорту або ліквідація наслідків вибуху трубопроводу. А вже потім – надається (інколи ілюзорна) можливість слідству для фіксації обстановки місця події (вже суттєво зміненої), проведення інших невідкладних слідчих дій. У подальшому, з боку зацікавлених осіб можуть прийматися заходи ще й для того, щоб їх не визнали причетними до наслідків, які настали в результаті катастрофи. Саме це і призводить до протидії з боку таких структур, представники яких входять до складу спеціальних комісій з розслідування причин катастрофи та ліквідації її наслідків. Особливістю розслідування таких справ є наявність паралельного службового розслідування, яке фактично передує досудовому провадженню. Таке службове розслідування – це фактично проведення огляду місця катастрофи, пошук та вилучення доказів; опитування свідків та постраждалих, призначення та проведення відомчих експертиз [8, 186].

Також певні особливості має проведення слідчих дій в надзвичайних умовах. По-перше, це масштабність огляду місця події. Для слідства дуже важливо отримати повну інформацію стосовно масштабів катастрофи, якщо вона пов'язана із руйнуванням промислових підприємств, житлових будинків, транспортних магістралей. Для огляду значних територій рекомендується використовувати можливості гелікоптера. Протокол огляду в такому разі потрібен у першу чергу для отримання достатньо повної інформації про загальне уявлення щодо наслідків руйнувань на великому підприємстві, у населеному пункті або регіоні. При цьому виправдано використання відео- та фотозйомки. А результатом такого огляду може бути отримана повна інформація щодо місць подій, які вже потребують детального огляду. Застосування відеозапису дозволить після закінчення об'їзду з оглядом місць подій оперативно продемонструвати відеозапис іншим учасникам наступних оглядів. Це надасть їм необхідне уявлення щодо місць подій, які вони будуть оглядати.

При провадженні деяких слідчих дій в умовах надзвичайного стану виникають певні незручності із залученням понятих, перекладачів, спеціалістів та розшуком потерпілих і свідків, які вимушені покинути своє житло та переховуватись або переїжджати в інші міста, країни або спеціально створені табори біженців. Знаходячись за межами домівки або іншого володіння, потерпілі, як правило, мало що можуть сказати про характер та розмір заподіяної шкоди, послідовності дій та наслідках, тому встановити справжню картину скоєного злочину та розмір заподіяної шкоди в багатьох випадках неможливо [7, 343]. Слід зауважити, що допит потерпілих та свідків має бути негайним. Затягування з допитом може негативно відбиватися на показаннях свідків та потерпілих, тому що вони можуть бути піддані тиску з боку осіб, які не зацікавлені у встановленні істини в справі у зв'язку з причетністю до катастрофи.

Затримання підозрюваних у кримінальному провадженні в умовах надзвичайного стану не слід плутати з адміністративним затриманням. Процесуальне затримання в цих умовах має свою специфіку. Дотримання 72 годинного строку обмеження свободи підозрюваного і забезпечення у такий короткий строк права на захист, доставлення його до слідчого судді для вирішення питання про взяття під варту у більшості випадків буде неможливим, оскільки більшість адвокатів не виявлятимуть великого бажання працювати фактично безкоштовно та ще в таких екстремальних умовах.

В умовах надзвичайного стану певні труднощі виникають і при провадженні обшуку, коли треба діяти терміново, не втратити доказів при провадженні цих дій. Складнощі, з якими стикається у цих випадках слідчо-оперативна група, це проведення рятувальних робіт та ліквідація наслідків надзвичайної ситуації, а також службове розслідування.

Крім того, велике значення для ефективного розслідування кримінальних проваджень в умовах надзвичайного стану має створення відповідних умов для безпечного проведення слідчих дій. Прикладом може бути спроба огляду реактора на ЧАЕС у квітні 1986 р.

Висновки. Враховуючи складність розслідування кримінальних проваджень в умовах воєнного та надзвичайного стану пропонуємо доповнити новий КПК України окремим розділом «Особливості кримінального судочинства в умовах воєнного та надзвичайного стану», який би передбачав положення про підслідність та підсудність кримінальних проваджень в цих умовах, про продовження строків досудового розслідування на час дії на відповідній території України надзвичайного або воєнного стану, а також положення про особливості проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, про порядок зупинення та закінчення досудового розслідування по кримінальних провадженнях, розпочатих до моменту введення надзвичайного або воєнного стану.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. // Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 06.04.2000 р. // Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1647-14>.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. // Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України.
7. Каткова А. Г. Кримінальне судочинство в умовах особливих правових режимів: питання, що не знайшли вирішення в новому КПК України / А. Г. Каткова // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю з дня народження професора М. В. Салтєвського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). — Одеса: Фенікс, 2012. — С. 342-344.
8. Бояров В.І. Техногенні катастрофи: особливості розслідування / В.І. Бояров, П. В. Шалдирван // Вісник Запорізького національного університету. — № 1. — 2009. — С. 185-191.

Шкитов О. Ф. Действие уголовно-процессуального закона в условиях военного и чрезвычайного положения

Аннотация. В статье рассматривается действие уголовного процессуального закона в условиях военного и чрезвычайного положения. Автор статьи предлагает дополнить новый УПК Украины отдельным разделом «Особенности уголовного судопроизводства в условиях военного и чрезвычайного положения».

Ключевые слова: уголовный процессуальный закон, уголовное судопроизводство, военное состояние, чрезвычайное состояние.

Shkitov O. The criminal procedure law under martial law and state of emergency

Summary. The article rasmatrivaetsya protsesualnogo the criminal law in a state of war or state of emergency. The author proposes to add a new Code of Criminal Procedure separate section «Features of the criminal proceedings in the military and chrezvyuchanogo condition.»

Keywords: criminal law process, criminal procedure, position of war, state of emergency.